

در آمدمی بر روش تحقیق کیفی

■ دکتر یزدان منصوریان^۱

عضو هیئت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه تربیت معلم تهران

■ محمدی، بیوک. در آمدمی بر روش

تحقیق کیفی، تهران: پژوهشگاه علوم

انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷، ۱۷۹

ص، شابک: ۶-۳۴۴-۴۲۶-۹۶۴-۹۷۸

پژوهش با رویکرد کیفی: چرایی و چگونگی

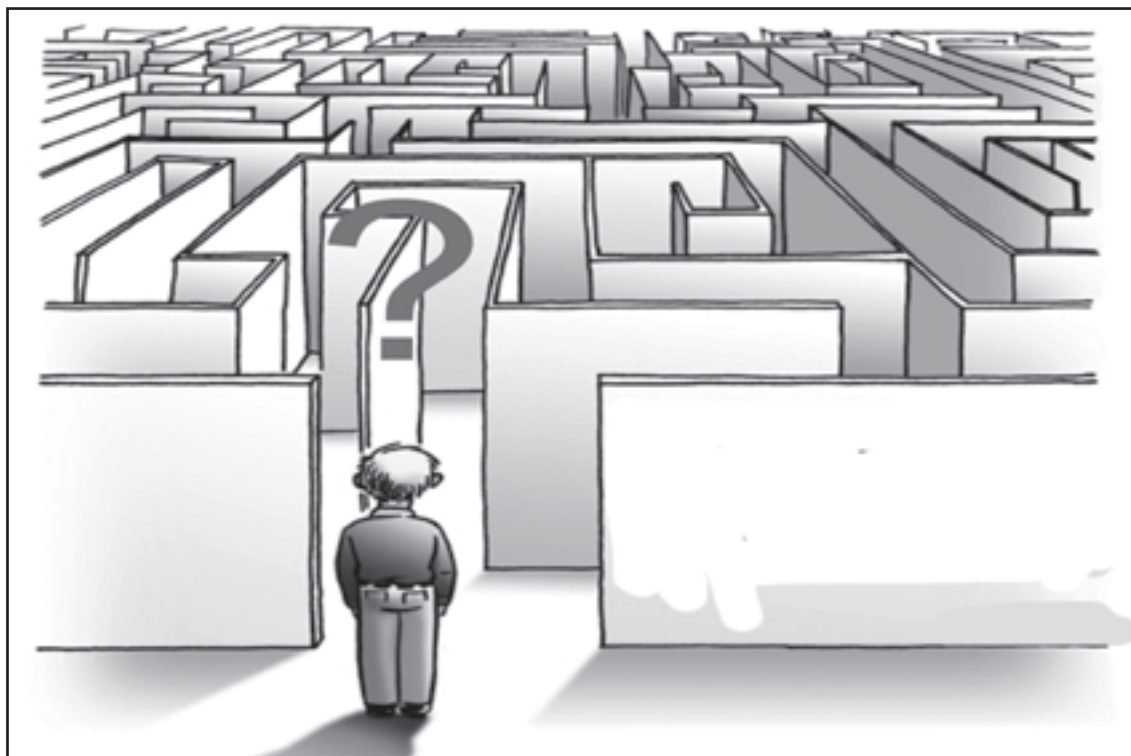
گاهی پژوهشگران حوزه‌های علوم انسانی و علوم اجتماعی با مسئله‌ها و پرسش‌هایی روبه‌رو می‌شوند که امکان پاسخ‌گویی آنها با کمک روش‌های معمول پژوهش^۲ میسر نیست. معمولاً در این پرسش‌ها مؤلفه‌ها و مفاهیمی وجود دارد که نمی‌توان به راحتی آنها را تعریف کرد، شمارش‌پذیر ساخت و به سهولت اندازه گرفت. گاهی نیز پژوهشگران این حوزه‌ها با پرسش‌های نوینی مواجه می‌شوند که سابقه‌ای از موارد مشابه آنها در متون قبلی وجود ندارد و بر این اساس نمی‌توان فرضیه‌ای تدوین کرد و در نتیجه نمی‌توان به آزمون فرضیه پرداخت. همچنین، در چنین شرایطی نمی‌توان متغیرهای مشخصی را با اطمینان در نظر گرفت و در صدد یافتن رابطه معناداری بین آنها برآمد. زیرا در این صورت معمولاً بررسی کلیت موضوع مورد مطالعه، در همان شرایط واقعی آن، اولویت دارد و چه بسا متغیرهای اصلی هنوز برای محقق شناخته شده نباشند که او در جست‌وجوی یافتن ارتباطی میان آنها برآید. مثلاً، پژوهشگری می‌خواهد به بررسی نگرش دانشجویان ممتاز نسبت به موفقیتی که در تحصیل کسب کرده‌اند، بپردازد و عواملی را که از نگاه آنان در این موفقیت مؤثر بوده‌اند، شناسایی کند. در این صورت، چه بسا پژوهشگر نتواند با اطمینان متغیر یا متغیرهایی را در نظر گیرد و بهتر است پرسش خود را به شکلی باز مطرح سازد، و در صدد کشف عواملی باشد که از زبان

جامعه مورد مطالعه خواهد شنید.

در مواردی نیز پژوهشگر از پاسخ‌هایی که بر اساس روش‌های معمول کمی و آماری به دست می‌آورد، قانع نمی‌شود، و احساس می‌کند پاسخ پرسش‌های او در قالب اعداد و ارقام آزمون‌های آماری نمی‌گنجد، و واقعیتی فراتر از آن وجود دارد که او از یافتن آن بازمانده است. به بیان دیگر، روش‌های آماری اغلب پاسخ‌گوی پرسش‌هایی هستند که با «چقدر» و «چه اندازه» شروع می‌شوند. اما برای پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی که معمولاً با «چرا» و «چگونه» شروع می‌شوند، همیشه روش‌های آماری پاسخ‌گو نیست.

در چنین مواردی پژوهشگران رشته‌هایی مثل جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، پرستاری، مدیریت، علوم تربیتی و کتابداری و اطلاع‌رسانی به روش‌های دیگری نیاز دارند، که بر آن اساس بتوانند به شناخت دقیق‌تری از موضوع‌های مورد مطالعه خود بپردازند، و به شکلی علمی به پرسش‌های پژوهش خود پاسخ دهند. روش‌هایی که آنان را در مواجهه با مفاهیم غیرقابل شمارش یاری کنند و امکان ترسیم تصویر روشنی از پدیده مورد مطالعه را فراهم آورد. در واقع، در چنین شرایطی است که معمولاً پژوهشگران با گذر از مرزهای روش‌شناسی مرسوم که در سیطره کمی‌گرایی است گامی فراتر نهاده و به سراغ روش‌های پژوهش کیفی^۳ می‌روند.

برای افرادی که با چنین شیوه پژوهشی آشنا نیستند، همواره در

روش تحقیق کیفی تلاشی است جهت توصیف غیر کمی از موقعیت‌ها، حوادث و گروه‌های کوچک اجتماعی، با توجه به جزئیات، و همچنین سعی برای ارائه تعبیر و تفسیر معانی [ای] که انسان‌ها در موقعیت‌های طبیعی و عادی به زندگی خود و حوادث می‌بخشند. و بر این فرض استوار است که کنش متقابل اجتماعی کلّیتی درهم‌تنیده از روابطی را تشکیل می‌دهد که به وسیله استقرا قابل درک است

ابتدا دو سؤال اصلی مطرح می‌شود. یکی آنکه «پژوهش کیفی چگونه پژوهشی است و چه تفاوتی با پژوهش‌های کمی دارد؟»، دوم آنکه «چگونه می‌توان پژوهش کیفی انجام داد و اجرای آن مستلزم چه مراحل است؟». پاسخ این دو پرسش اساسی به روشنی و به اختصار در کتاب درآمدی بر روش تحقیق کیفی آمده است. مثلاً در پاسخ به سؤال نخست، در صفحه ۱۶ کتاب حاضر، مؤلف به درستی و به نقل از (پاین، ۲۰۰۵، ص ۱۷۵) روش کیفی را چنین تعریف می‌کند: «روش تحقیق کیفی تلاشی است جهت توصیف غیر کمی از موقعیت‌ها، حوادث و گروه‌های کوچک اجتماعی، با توجه به جزئیات، و همچنین سعی برای ارائه تعبیر و تفسیر معانی [ای] که انسان‌ها در موقعیت‌های طبیعی و عادی به زندگی خود و حوادث می‌بخشند. و بر این فرض استوار است که کنش متقابل اجتماعی کلّیتی درهم‌تنیده از روابطی را تشکیل می‌دهد که به وسیله استقرا قابل درک است».

که این دسته‌بندی مطالعه آنها را آسان‌تر می‌سازد. در ضمن، این تقسیم‌بندی گواهی بر آگاهی و احاطه کامل مؤلف بر فرایند تحقیق با رویکرد کیفی است. زیرا به رغم تفاوت‌های مختصری که بین انواع روش‌های پژوهش کیفی وجود دارد، همه آنها در سه اصل مشترکند. نخست آنکه همه این پژوهش‌ها مبتنی بر مبانی نظری و فلسفی خاصی است که آنها را از پژوهش‌های کمی متمایز می‌سازد. دوم آنکه اجرای پژوهش‌های کیفی مستلزم شناسایی داده‌های کیفی^۵، گردآوری هم‌زمان با تحلیل داده‌ها^۶ و مفهوم‌یابی^۷ در میان این داده‌ها و نظریه‌پردازی^۸ بر این اساس است. سرانجام در همه پژوهش‌های کیفی محقق باید یافته‌های خود را، که بیشتر جنبه تفسیری دارند، بدون تکیه بر روش‌های آماری به نحو متقاعدکننده‌ای گزارش کند. مطالعه این اثر نشان می‌دهد که این سه اصل به خوبی در ساختار کتاب منعکس شده است.

مابقی کتاب پاسخ به پرسش دوم است. برای این منظور، مؤلف ضمن اشاره‌ای گذرا به مبانی نظری پژوهش‌های کیفی، چگونگی اجرای پژوهش با رویکرد کیفی را گام‌به‌گام تشریح کرده است. مؤلف این اثر پیش از این پژوهش‌هایی با رویکرد کیفی انجام داده است (مثل: محمدی، ۱۳۷۵؛ و محمدی، ۱۳۸۵) و همچنین ترجمه کتاب معروف اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنايي، رویه‌ها و شیوه‌ها (استراس و کوربین^۹، ۱۳۸۷) به فارسی نیز از دیگر آثار وی در این زمینه محسوب می‌شود.

معرفی کتاب: سه اصل در سه فصل

این کتاب از سه فصل اصلی تشکیل شده است که عبارتند از: «اصول نظری روش کیفی»، «شیوه عمل در روش کیفی»، و «ارائه گزارش تحقیق». هریک از این فصل‌ها خود شامل زیرمجموعه‌هایی است

نخستین فصل کتاب، دربرگیرنده کلیات مربوط به روش کیفی و معرفی اجمالی آن است. این معرفی در حد نیاز خواننده‌ای است که به تازگی با روش کیفی آشنا شده و در جست‌وجوی پاسخ پرسش‌های اولیه خود برآمده است. در مقدمه این فصل، تعریف روش‌های کیفی،

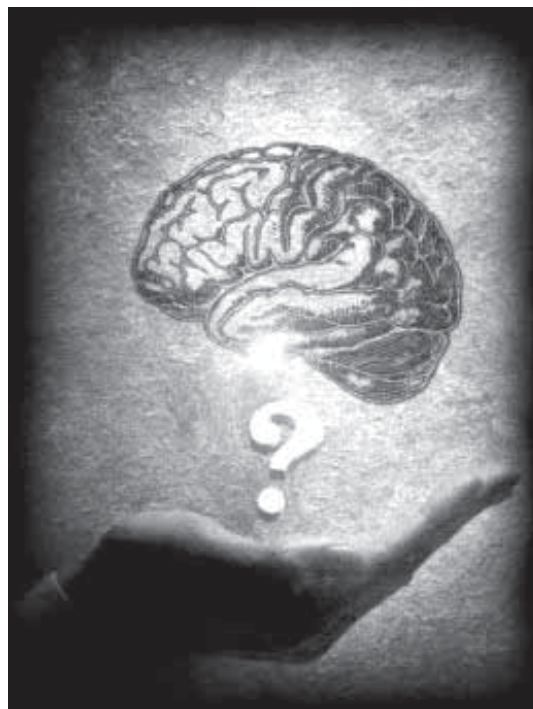
او ناگزیر از یافتن معانی و مفاهیم مستتري در دل مجموعه‌ای از داده‌های خام است که در نگاه نخست هیچ نشانه یا علامتی برای کشف آنها دیده نمی‌شود. این مفاهیم تنها زمانی آشکار می‌شوند که پژوهشگر با صرف وقت و انرژی فراوان تعاملی طولانی و مستمر با مجموعه داده‌های گردآوری شده برقرار سازد. برای موفقیت در این فرایند پژوهشگر باید به‌روشنی بداند که چگونه داده‌ها را طبقه‌بندی کند و با انواع روش‌های طبقه‌بندی، استراتژی و ابزار تحلیل آشنا باشد. خوشبختانه توضیح نسبتاً جامعی در این زمینه در این قسمت از کتاب دیده می‌شود.

سرانجام در سومین و آخرین فصل کتاب، مؤلف چگونگی تدوین و ارائه گزارش پژوهش را در تحقیقات کیفی مطرح ساخته است. هنر متقاعد کردن، شیوه ارائه تحقیق، و نوشتن به‌منزله روش تحقیق سه بخش اصلی این فصل را تشکیل می‌دهند. در ابتدای این فصل سه مفهوم بنیادی «قابلیت اعتماد»^{۱۳}، «قابلیت اعتبار»^{۱۴} و «تعمیم پذیری»^{۱۵} به‌عنوان جایگزین «روایی» و «پایایی»^{۱۶} در پژوهش‌های کمی تشریح شده‌اند. پایان‌بخش کتاب سخن آخر مؤلف و فهرست منابع فارسی و انگلیسی است.

ویژگی‌های ارزنده اثر: تألیفی، مبتنی بر تجربه، سلیس و منسجم

این کتاب نمونه‌ای موفق از کتاب‌های فارسی روش پژوهش کیفی است که در سال‌های اخیر منتشر شده‌اند. کتاب نسبت به آثار مشابه چهار امتیاز ویژه دارد. نخست آنکه برخلاف بسیاری از آنها، یک اثر تألیفی است. اغلب کتاب‌های فارسی موجود در این زمینه یا ترجمه مستقیم از کتاب‌های خارجی هستند (مثل استربرگ، ۱۳۸۴ و فلیک، ۱۳۸۷) یا سهم ترجمه مستقیم در آنها به‌قدری زیاد است که به‌دشواری بتوان نام تألیف بر آنها نهاد. اما همان‌طور که گفته شد کتاب حاضر یک اثر تألیفی است و سهم قلم و اندیشه نویسنده در آن به‌مراتب بیشتر از مطالب گردآوری شده است.

دوم اینکه، مطالعه کتاب و مثال‌های آن گواه این واقعیت است که مؤلف خود قبلاً پژوهش‌هایی با رویکرد کیفی انجام داده، و در عمل با این شیوه و رویکرد به‌خوبی آشناست. مروری بر آثار ترجمه‌شده موجود در زمینه روش کیفی و چگونگی ارائه مطالب توسط برخی از مترجمان نشان می‌دهد که اغلب آنان فاقد هرگونه تجربه عملی در زمینه پژوهش کیفی هستند، و نوشته‌هایشان بیشتر جنبه نظری دارد.

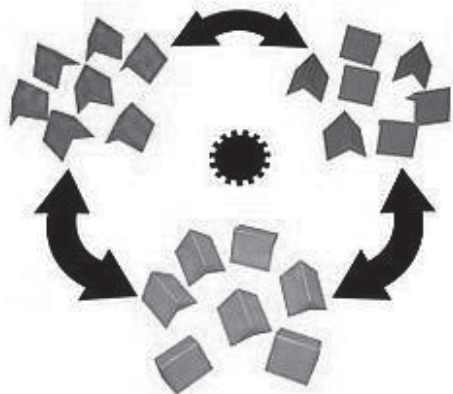
این کتاب نمونه‌ای موفق از کتاب‌های فارسی روش پژوهش کیفی است که در سال‌های اخیر منتشر شده‌اند

در همه پژوهش‌های کیفی محقق باید یافته‌های خود را، که بیشتر جنبه تفسیری دارند، بدون تکیه بر روش‌های آماری به‌نحو متقاعدکننده‌ای گزارش کند

مقایسه آن با روش‌های کمی، و مفاهیمی بنیادی نظیر اتیک (نگاه از بیرون) و امیک (نگاه از درون)^۹ مطرح، و ویژگی‌های اصلی روش‌های کیفی معرفی شده است. تنوع روش‌های کیفی و نکات مشترک آنها، پایگاه نظری رویکرد کیفی، زبان و تحقیقات کیفی، تأثیر فرهنگ، جامعه و نقش پژوهشگر در این رویکرد از جمله مباحث دیگر این فصل است.

فصل دوم، مفصل‌ترین بخش کتاب است. این فصل خود شامل سه قسمت است که عبارتند از: موضوع و مسئله تحقیق، شناسایی داده‌ها و گردآوری آنها و پردازش و تحلیل داده‌ها. در زمینه موضوع و مسئله تحقیق، کتاب حاضر به‌خوبی به پرسش‌های خوانندگان در خصوص چگونگی انتخاب موضوع، انگیزه تحقیق، زمینه‌های فرهنگی و شرایط اجتماعی، طرح مسئله تحقیق، چگونگی تدوین پرسش‌های پژوهش و تبیین اهداف پژوهش پاسخ می‌دهد. در ادامه این فصل، روش‌های عملی اجرای پژوهش کیفی به‌تفکیک مطرح می‌شوند و خواننده می‌تواند با دنبال کردن رهنمودهای کتاب به اجرای پژوهش کیفی اقدام کند.

مباحثی بنیادی مانند معنا و مفهوم داده در پژوهش‌های کیفی، چگونگی مشخص کردن منابع اطلاعاتی، روش‌های نمونه‌گیری^{۱۱}، هم‌زمانی گردآوری و تحلیل داده‌ها، ثبت داده‌ها و اخلاق پژوهش^{۱۲} در این بخش تشریح شده است. در سومین بخش فصل دوم، بحث چالش‌برانگیز «تحلیل و تغییر داده‌ها»^{۱۳} ارائه می‌شود. در این بخش خوانندگان می‌توانند پاسخ دشوارترین پرسش‌های خود را درباره مبنای تحلیل و تفسیر داده‌های کیفی به‌شکل قابل‌قبولی بیابند. همه کسانی که پژوهش کیفی انجام داده‌اند، به‌خوبی می‌دانند که تحلیل داده‌ها در پژوهش‌های کیفی کار دشواری است و نیاز به صرف زمان و حوصله فراوان دارد. معمولاً پژوهشگر باید علاوه‌بر دنبال کردن دستورعمل‌های موجود در این زمینه از خلاقیت و نوآوری خود بهره گیرد تا بتواند نتیجه قابل‌قبولی از تحلیل خویش به‌دست آورد. زیرا

روش تحقیق معرفی می‌شوند. روش‌هایی که معمولاً با طرح پرسش و تدوین فرضیه شروع شده و با انتخاب جامعه پژوهش، نمونه‌گیری، و گردآوری داده‌ها ادامه می‌یابند، و سرانجام با توصیف آماری یافته‌ها، آزمون فرضیه و آزمون‌های آماری به پایان می‌رسند. این روش‌های کمی برای اغلب محققان شناخته شده‌اند و در اغلب کلاس‌های روش تحقیق آموزش داده می‌شوند.

3. Qualitative Research Methods
4. Strauss and Corbin
5. Qualitative Data
6. Simultaneous Data Collection and Analysis
7. Conceptualizing
8. Theory Development
9. Etic and Emic
10. Sampling Methods
11. Research Ethics
12. Data Analysis and Interpretation
13. Trustworthiness
14. Credibility
15. Generalization
16. Validity and Reliability
17. Glossary
18. Narrative Research
19. Phenomenology
20. Grounded Theory
21. Ethnography
22. Case Study
23. Hermeneutical Process

جای بخش مستقلی در این اثر که به معرفی اجمالی انواع روش‌های پژوهش کیفی بپردازد و تفاوت‌ها و شباهت‌های آنها را تبیین کند، خالی است

سومین امتیاز این اثر، نثر ساده، سلیس و موجز آن است. خواننده به هیچ وجه برای درک محتوای آن با دشواری روبه‌رو نیست و مؤلف به خوبی از عهده بیان موضوع برآمده است.

سرانجام ویژگی چهارم اثر حاضر، انسجام مطالب و فصل‌های آن است. این انسجام به حدی است که اگر خواننده‌ای که هیچ آشنایی قبلی با روش‌های پژوهش کیفی نداشته باشد با مطالعه این کتاب تصویری روشن از کلیت روش‌های پژوهش کیفی در ذهنش ترسیم خواهد شد.

کاستی‌های کتاب: نبود نمایه و واژه‌نامه و جای خالی یک فصل

اگرچه کتاب از هر جهت نمونه موفق‌تری از کتاب‌های روش پژوهش کیفی است، مواردی وجود دارد که می‌توانست مورد توجه نویسنده قرار گیرد تا بر ارزش این اثر بیفزاید. مثلاً، با توجه به جدید بودن مفاهیم مطرح شده در این زمینه وجود واژه‌نامه‌ای تخصصی^{۱۷} در پایان کتاب می‌توانست برای خوانندگان مفید باشد، به ویژه آنکه اگر این واژه‌نامه همراه با تعریف مفاهیم مذکور بود، بر سودمندی آن افزوده می‌شد.

همچنین جای بخش مستقلی در این اثر که به معرفی اجمالی انواع روش‌های پژوهش کیفی بپردازد و تفاوت‌ها و شباهت‌های آنها را تبیین کند، خالی است. البته در جدولی در صفحه ۲۵ و توضیحی در صفحه ۹۴ به برخی از این روش‌ها، مانند تحقیق شرح حال^{۱۸}، پدیدارشناسی^{۱۹}، نظریه مبنایی (نظریه‌پردازی داده بنیاد)^{۲۰}، مردم‌نگاری^{۲۱}، تحلیل گفتمان و مطالعه موردی^{۲۲} اشاره شده است. اما این اشاره مختصرتر از آن است که برای خواننده ناآشنا با این روش‌ها اطلاعات کافی فراهم آورد. از این رو شاید بهتر بود در بخش جداگانه‌ای فهرستی از این روش‌ها و وجوه تمایز و تشابه آنها ارائه می‌شد.

همچنین، کتاب فاقد نمایه است، و به دلیل رویکرد آموزشی آن، نبود نمایه برای خوانندگان مشکلاتی به همراه خواهد داشت. مثلاً اگر خواننده‌ای بخواهد بداند آیا درباره روند تأویلی و تفهیمی هرمنوتیکی اطلاعاتی در این کتاب وجود دارد، ناچار باید ۱۳۵ صفحه نخست کتاب را ورق بزند تا به آن برخورد کند. از این رو، وجود حداقل یک نمایه موضوعی بر ارزش کتاب می‌افزود و در ارتقای خوانایی آن مؤثر بود.

نتیجه: کتابی مفید و خواندنی

در مجموع کتاب درآمده بر روش تحقیق کیفی را می‌توان اثری ارزشمند در زمینه پژوهش کیفی به زبان فارسی به‌شمار آورد. عنوان این کتاب به خوبی محتوای آن را منعکس می‌کند و به همین دلیل مطالعه آن برای همه کسانی که قصد آشنایی مقدماتی با این روش و رویکرد پژوهشی را دارند، مفید است. متن سلیس، روان و منسجم کتاب خواننده را به مطالعه آن علاقه‌مند می‌سازد و تصویری کلی و در عین حال دقیق از رویکرد کیفی را برای او ترسیم می‌کند.

پی‌نوشت‌ها:

1. mansourian@tmu.ac.ir

۲. منظور از روش‌های معمول همان شیوه‌های مرسوم است که در اغلب کتاب‌های

مآخذ

۱. استراس، آنسلم و جولیت کوربین (۱۳۸۷). اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه: بیوک محمدی، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲. استربرگ، کریستین جی. (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق کیفی در علوم اجتماعی، ترجمه: احمد پوراحمد و علی شماعتی، یزد: دانشگاه یزد.
۳. فلیک، اووه (۱۳۸۷). درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه: هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
۴. محمدی، بیوک (۱۳۷۵). «زرنگی: مردم‌نگاری معناشناختی از یک واژه کلیدی»، جامعه سالم، ش ۲۹، ص ۸۰-۸۳.
۵. محمدی، بیوک و ناهید مؤید حکمت، (۱۳۸۵). بررسی جامعه‌شناختی ورود برخی عناصر فرهنگی غرب به ایران و واکنش‌های بارز نسبت به آنها در صدوپنجاه سال اخیر، تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
6. Payne, G. and Payne, J. (2005). Key Concepts in Social Research. London: Sage.
7. Strauss, A. and Corbin, J. (1998). Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Technique (2nd Edition), Sage, Newbury Park, London.